

gronden voor rampen, ziekte, en onvruchtbaarheid, en belooft het hiernamaals aan diegenen die deugzaam en vroom hun lot hebben aanvaard.

Als zoveel anderen maakt Therry bezwaar tegen het aanbrengen van een strikte scheiding tussen 'geloof' en 'bijgeloof' en elite- en volkscultuur. Wie in het zeventiende-eeuwse bisdom Brugge bijvoorbeeld geconfronteerd werd met onvruchtbaarheid, kon zowel zijn heil zoeken bij de kerk als bij 'witte' magie of huismiddeltjes. De contra-reformatorische kerk deed pogingen om de beleving van de godsdienst te spiritualiseren en de gelovigen los te weken van koehandel met heiligen, maar vooral om de bestaande magische praktijken voor de kerk te monopoliseren. De invloed van deze voorgeschreven religieuze orde op de beleving van de religie door de leken lijkt echter slechts langzaam te zijn toegenomen. Dit alles maakt Therry aannemelijk, maar verrassen doet het niet echt.

In feite biedt Therry hier een impressie van de functies van religie in de samenleving en de pogingen van de kerk om de beleving van religie meer naar haar eigen hand te zetten. Therry's conclusies wijken nauwelijks af van die van historici als Keith Thomas, John Bossy en Jean Delumeau, die hij dan ook regelmatig aanhaalt. Van een regionale studie zoals deze, verwacht men een nuancering of verdieping van het beeld dat zij hebben geschetst. Het boek bevat tal van interessante gegevens over de beleving van religie in het Brugse, maar Therry komt nauwelijks toe aan de vraag of en waarin de religieuze beleving van de leken in het bisdom Brugge verschilde van die van andere katholieke streken in zeventiende-eeuws Europa. Het ruimtegebrek waarover hij zich herhaaldelijk beklagt, is daar wellicht debet aan. Maar ook bekruipt de lezer de vraag of Therry zijn bloemrijk proza niet wat had kunnen kortwieken. Dat had wellicht de ruimte kunnen creëren om de resultaten van dit uitgebreide onderzoek beter uit de verf te laten komen.

Judith Pollmann

N. Stellingwerff, S. Schot, *Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640*, I, december 1620-augustus 1623 bewerkt door J. W. Veenendaal-Barth m. m. v. C. E. Keij, V. L. Vree (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote serie 217; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1992, xxxi + 4 + 789 blz., f 149,-, ISBN 90 5216 030 9); II, september 1623-mei 1625 bewerkt door J. W. Veenendaal-Barth m.m.v. A. A. Smit, V. L. Vree (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 200; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1987, xiii + 686 blz., f 171,-, ISBN 90 6890 137 0); III, juli 1625-april 1628 bewerkt door E.C. M. Huysman m. m. v. A. A. Smit, V. L. Vree (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 206; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1989, xiii + 646 blz., f140,-, ISBN 90 5216 005 8).

Het belang van deze bronnenuitgave is nauwelijks te overschatten. De resoluties van de Staten van Holland onthullen zelden iets van de argumenten en geschillen die zich bij de besluitvorming deden gelden. Bovendien werden zij in de jaren 1620-1640 uitzonderlijk kort geformuleerd. Andere gedrukte bronnenuitgaven maken ons ook niet veel wijzer over de Hollandse verhoudingen in deze tijd. Men kan daarin alleen meer inzicht krijgen door de resoluties van de stemhebbende leden te vergelijken, de missiven van de deputaties ter dagvaart te bekijken en de notulen van de penvoerders van de stemhebbende leden te ontcijferen. De eerste methode vreet tijd; J. I. Israel heeft deze als enige op kleinere schaal beproefd. De tweede en derde methode zijn slechts in beperkte mate toepasbaar, omdat ons weinig rest van de missiven en notulen uit deze tijd. Dat restant is echter nog nooit op ruimere schaal geraadpleegd, waarbij de bereik- en

leesbaarheid een grote rol speelden. Deze nalatigheid wordt nu gecompenseerd door de integrale uitgave van de notulen van Nicolaes Stellingwerff en Sijbrant Schot, die het beraad als pensionaris van Medemblik en pensionaris van Purmerend bijwoonden; hun notulen van na 1640 (die lopen tot 1666 en 1647) blijven helaas buiten de uitgave. Stellingwerff heeft zowel korte kladnotulen als uitvoerige netnotulen bewaard; Schot heeft alleen beknopte netnotulen nagelaten. De netnotulen van Stellingwerff zijn verreweg het belangrijkste; zij bevatten vele interessante details. De netnotulen van Schot treffen vooral door de pregnante wijze waarop de kern van de zaak uit de doeken wordt gedaan. De verhouding tussen de klad- en netnotulen van Stellingwerff blijft onduidelijk, een probleem dat de sobere, degelijke inleiding niet aanroert. Men kan zich niet voorstellen dat de netnotulen alleen zijn gemaakt op basis van de kladnotulen en het geheugen; welke functie hadden de kladnotulen dan eigenlijk? Het is spijtig dat andere notulen uit deze tijd niet bij de uitgave zijn betrokken; dit gemis voelt men vooral bij die bijeenkomsten van de Staten waarvoor netnotulen van Stellingwerff ontbreken.

De notulen verschaffen een beter inzicht in de activiteit van de Staten van Holland dan de resoluties. Zij verduidelijken dat de Staten na 1621 volkomen in beslag werden genomen door de vraag hoe de hervatte strijd te land en ter zee tegen het Spaanse Rijk, die in hoofdzaak op Holland neerkwam, moest worden gefinancierd. Zitting na zitting ging heen met gerede kavel en getwist over de wijze waarop en de mate waarin belastingverhogingen konden worden doorgevoerd. Keer op keer werd de besluitvorming uitgesteld en op de lange baan geschoven, uit vrees dat economische bedrijvigheid zich zou verplaatsen naar andere gewesten en steden en uit vrees dat de lokale economie en bevolking teveel zouden worden belast, met alle gevolgen van dien. Altijd lagen minstens een paar steden dwars, waarbij Amsterdam zelden ontbrak. Nieuwe leningen moesten de tekorten elke keer dekken. De Raad van State in de Unie en de Gecommitteerde Raden in Holland deden niets anders dan eindeloos jeremiëren over de desastreuze financiële situatie, die op stel en sprong belastingverhogingen noodzakelijk zou maken. Inderdaad bedroeg de betalingsachterstand in het legeren op de vloot vele maanden: het gevaar van munterij was geenszins denkbeeldig. Deze bronnenuitgave laat er geen twijfel over bestaan dat Holland in de jaren 1620 onder grote militaire en financiële pressie stond. Deze uitgave toont echter niet aan dat Holland na 1621 in grote economische moeilijkheden verkeerde, zoals J. I. Israel poneert. In de Staten werd wel meermalen gewezen op de 'sobere neeringe ende negotie', doch dat had vooral ten doel belastingverhogingen te verijdelen. Geleidelijk klaarde de hemel iets op, de aandacht voor fiscale problemen nam af en de interesse voor buitenlandse zaken en de vrees voor herleving van het remonstrantisme namen toe. In 1627 begon de religieuze problematiek het hele beleid te overheersen; er viel over allerlei fiscale kwesties niet meer te praten voordat de leden accoord zouden zijn gegaan met een hard optreden tegen de remonstranten. De felste contraremonstrantse steden, zoals Haarlem, Leiden, Gorinchem, Schoonhoven, Brielle, Enkhuizen, Edam, Monnikendam en Purmerend, hadden het doorlopend aan de stok met de meer gematigde leden. Zulke stedenfacties vallen bij financiële en economische kwesties nooit te bespeuren. Alles wijst erop dat het overleg in Holland over vrede of een bestand met het Spaanse Rijk in 1628-1629 voornamelijk werd beheerst door religieuze en psychologische motieven, zoals de pamfletten ook illustreren, en niet door economische motieven. Het is frappant hoe zelden economische kwesties in de Staten aan de orde kwamen, behalve in verband met de monopoliepositie van de Westindische Compagnie en de uitrusting van oorlogsschepen voor de handel en visserij, waarom belanghebbenden in requesten verzochten. Deze bronnenuitgave toont weer eens aan hoe gekleurd het historisch beeld vaak is: wie zou hebben verwacht dat religieuze problemen in de jaren 1620-1625 vrijwel nooit en na 1626 bijna dagelijks in de Staten aan de orde kwamen?

De bewerkers verdienen niets dan lof voor de wijze waarop de notulen zijn uitgegeven en het register en verwijzingssysteem zijn opgezet; het kost weinig moeite een onderwerp te vinden en door de tijd te volgen. Wel zou men een kritische kanttekening kunnen plaatsen bij het ontbreken van annotatie; deze slikt men echter meteen weer in als men aan het alternatief denkt. In feite mist men de annotatie nauwelijks. Wel betreurt men keer op keer het ontbreken van een doorwrochte monografie over het Hollandse belastingsysteem; wellicht zal die ooit nog eens verschijnen. Het is te hopen dat de bewerkers deze belangrijke bronnenuitgave in hetzelfde tempo zullen voortzetten en na afloop van dit avontuur ook de netnotulen van Stellingwerff uit de jaren 1640-1666 onder handen zullen nemen.

Guido de Bruin

R. J. Barendse, *Koningen, compagnieën en kapers. De Arabische zeeën 1640-1700* (Dissertatie Leiden 1991; Leiden: s. n., 1991, xxv + 405blz.).

De centrale vraag in deze dissertatie luidt: 'hoe verliep de integratie van het handelssysteem van de westelijke Indische Oceaan in de wereldhandel, en wat was de rol van de verschillende Europese handelsorganisaties daarin'? De westelijke Indische Oceaan wordt nader omschreven als de Arabische zeeën: de Arabische Zee, de Rode Zee en de Perzische Golf. Handelssysteem en wereldhandel zijn macro-begrippen waarin vele terreinen onder één noemer worden gebracht, zoals de structuur van de markt, de organisatie van de compagnieën, de rol van de inheemse tussenpersonen en tenslotte als onderdeel van de centrale vraag: hoe belangrijk was de Europese invloed. Het laatste mondt uit in de integratie van de westelijke Indische Oceaan in de wereldhandel, immers alleen Europese invloed kon deze integratie bewerkstelligen. Aan deze onderwerpen worden veronderstellingen verbonden. Bij de structuur van de markt dat de handelaren door het betalen van *protection-rent* op de staat konden steunen, en dat omgekeerd inheemse staten en machthebbers op de handelaren steunden voor het verwerven van inkomsten, luxe-goederen en het daaraan verbonden prestige, kortom politiek en handel waren met elkaar verbonden. Bij de structuur van de compagnieën wordt er op gewezen dat deze bij hun handel in Azië opereerden als staten door het toepassen van bureaucratisch gestuurde machtspolitiek en geweld. Hierdoor konden zij hun handelsactiviteiten zozeer uitbreiden dat er van een *economy of scale* gesproken kan worden. De Arabische tussenpersonen werkten in de Arabische Zeeën samen met de compagnieën; omgekeerd steunden deze op zulke tussenpersonen en de staten waarmee ze verbonden waren. Tenslotte wordt de Europese invloed van belang gevonden, omdat ze in de zeventiende eeuw de Arabische zeeën begon te incorporeren in het wereldsysteem.

In de inleidende hoofdstukken 1 en 2 over de Europese naties in de Arabische zeeën en over die zeeën zelf wordt veel behandeld waarvan de relevantie voor de centrale vraag niet zonder meer duidelijk is. Hoofdstuk 3 behandelt het Portugese rijk, de *Estado da India*. Gezien het karakter van dit tijdschrift ga ik hier aan voorbij. Hiermee doe ik de vergelijking tussen de Europese activiteiten onrecht. Men zij gewaarschuwd. De Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) wordt geanalyseerd op twee aspecten: als organisatie en als machtsstelsel. Wat het eerste betreft luidt de conclusie dat de compagnie in Azië als een staat beschouwd moet worden. Daarmee kan de tegenstelling tussen vrijhandel en mercantilisme opgelost worden. Ziet men de VOC in Azië als een staat dan is het in het kader van de heersende mercantilistische opvattingen niet vreemd dat macht wordt aangewend om bij verdrag verworven monopolies te handhaven. Er moest wel met monopolies gewerkt worden, omdat de VOC anders niet kon concurreren met